ISSN2249-894X Impact Factor :3.1402 (UIF) Volume- 5 |Issue- 11 |August - 2016

Review Of Research

पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचे कथाविश्व

प्रा. डॉ. नामदेव विठ्ठल गवळी
मराठी विभाग, आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
वैभववाडी, जिल्हा सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.

जगातील कोणत्याही भाषेत प्रारंभीच्या काळात इतर वाङमयप्रकारांच्या तुलनेत कथात्म साहित्याला अधिक बहर आलेला आढळून येतो. पं. महादेवशास्त्री जोशी हे चतुरस्त्र साहित्यिक, विविध साहित्यप्रकार त्यांनी समर्थपणे हाताळले. १९४५ ते १९६१ हा कालखंड मराठी कथेच्या दृष्टीने सुवर्णयुग ठरत असला तरी गोमंतकीय कथेच्या बाबतीत मात्र असे म्हणता येणार नाही. याचे कारण या कालखंडात पूर्वीच्या मानाने खूपच कमी कथालेखन झाले. शिवाय नव्या कथाकारांचा उदयही या कलखंडात अपवादात्मकच दिसून येतो. या कालखंडात जी गोमंतकीय कथानिर्मिती झाली. ती प्रायः गोमंतकाबाहेरच, मुंबई-पुण्यात झाली. पोर्तुगीजांच्या दडपशाहीमुळे इथल्या स्वातंत्र्यसंग्रामात सक्रीय असलेले प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. भा. बोरकर यांसारखे साहित्यिक गोव्यातून परागंदा होऊन मुंबईत रहायला गेले होते. पं. महादेवशास्त्री जोशी पुण्यात होते. इतर लेखकांच्या बाबतीत कमी अधिक हीच स्थिती होती. गोव्यात राहणा-या जयवंतराव सरदेसाई, का. पु. घोडे वगैरेंचे कथालेखन थांबलेले होते. या पार्श्वभूमीवर या कालखंडातले कथालेखनाचे अग्निहोत्र अखंडितपणे पुढे चालविले ते प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई व पं.महादेवशास्त्री जोशी यांनी मुंबई-पुण्यात राहून हेच या कालखंडातले महत्त्वाचे व प्रमुख कथाकार.

लक्ष्मणरावांनंतरचे या कालखंडातले महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे पं. महादेवशास्त्री जोशी. त्यांचे सारेच कथालेखन त्याच कालखंडात झाले. अपवाद फक्त 'वेलविस्तार' या १९४९ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या कथासंग्रहांचा. या कालखंडात त्यांचे एकूण अकरा संग्रह प्रसिध्द झॅल, त्यात त्यांच्या तीन निवडक कथासंग्रहांचा समावेश होतो. 'खडकातील पाझर' (१९४९)'मोहनवेल', 'घररिघी' व 'कल्पित आणि सत्य' (१९५२), 'भावबळ' व 'प्रतिमा' (१९५४), 'पुत्रवती' (१९५७), व 'कन्यादान' (१९५८) हे ते संग्रह होत. 'कथासुगंध' (१९५५), 'कथाकांता' (१९६०) व 'कथाकदंब' हे त्यांचे निवडक कथांचे संग्रह याच कालखंडात प्रसिध्द झाले. १९६१ नंतरही त्यांचे असे दोन संग्रह प्रसिद्ध झालेत. ते म्हणजे 'कांचनाची निरांजने' (१९६१) व लागेबांधे (१९७६) त्यांच्या अनेक कथांचे अनुवाद भारतीय भाषांमधुन झाले आहेत. शिवाय त्यांच्या अनेक कथांवर चित्रपटही निघाले. तसेच गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाच्या सुवर्णपदकाचा बहुमान त्यांना दोनदा प्राप्त झाला. 'भावबळ' (१९५४) व समग्र वाङमय (१९५८) डिचोली गोवा येथे संपन्न झालेल्या प्रस्तुत संमेलनाच्या १६ व्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली होती (१९५८).

पं. महादेवशास्त्री जोशी यांची 'कर्णच्छेद' ही पहिली कथा १९३५ च्या सुमारास 'चैतन्य' मासिकातून प्रसिध्द झाली. संपादक कोल्हटकरांच्या विनंतीवरून 'चैतन्य'चे सहसंपादक म्हणून ते १९३५ मध्ये पुण्यास गेले. पुढे 'चैतन्य' बंद पडेपर्यंत नियमितपणे त्यांचे कथालेखन चाललेले होते. १९३७ मध्ये 'ध्रुव' मासिकाने घेतलेल्या

कथास्पर्धेत वाचकांनी त्यांच्या कथेला पहिल्या क्रमांकाची पसंती दिली आणि ते एक अव्वल दर्जाचे कथाकार म्हणून मराठी रसिकांना परिचित झाले. इथुन पुढे त्यांनी सातत्याने विपुल कथालेखन केले. १९५४ च्या दरम्यान त्यांनी भारतीय संस्कृतीकोशाचा संकल्प सोडला आणि त्यांचे कथालेखन पूर्णपणे थांबले. आपल्या 'आत्मापुराणा'त त्यांनी याविषयीची कबुली देऊन ठेवलेली आहे. शास्त्रीबुवांची कथा कथानकप्रधान आहे. मनोविश्लेषणाच्या आडवाटेस ती जाताना मुळीच दिसून येत नाही. कुटूंबातील हरएक व्यक्तीला आवडेल अशाप्रकारची कथानके त्यांनी आपल्या कथेतून गुंफली. मराठी माणसाची नेमकी नाडी त्यांना सापडलेली होती. त्यामुळे ते लोकप्रिय कथाकार ठरले.

पं. महादेवशास्त्री जोशी यांच्या अनेक कथांवर चित्रपट काढले गेले. ते अफाट लोकप्रियही झाले. त्यांच्या कथांवर निघालेले चित्रपट असेः 'जगा वेगळे सासर' (कन्यादान), 'मानिनी' (मानिनी), 'उंबरठा' (जावई माझा भला), 'वैशाखवणवा' (वैशाखवणवा), 'जिव्हाळा' (जिव्हाळा), 'घररिघी अधिक 'अरत्र ना परत्र' (अधमकन्या), 'तीन मुलांची आई' (अरे संसार संसार) आणि 'गृहलक्ष्मी (थांब लक्ष्मी कुंकू लावते).

एका अर्थाने त्यांची कथा ही 'लोकप्रिय कथा'च होती. ती काहीशी रोमँटिक आणि बरिचशी अभिजात स्वरूपाची होती. 'सुसंस्कारितता' हा तिचा मंत्र होता आणि प्रवचप्रवृत्ती हे तिचे तंत्र होते. अशी ही कथा कुटुंबवत्सल मराठी समाजात लोकप्रिय ठरली नसती तरच आश्चर्य. दुसरे एक कारण याच्या मुळाशी असलेले जाणवते ते म्हणजे दुसऱ्या महायुध्दाच्या परिणामस्वरूप निर्माण झालेले नवसाहित्य. त्यातही नवकथा. अशा प्रकारच्या लेखनातून मानवीसंस्कृतीच्या सुसंस्कृतपणावरील व माणसामाणसातल्या सौजन्यावरील विश्वास उडू लागलेला होता. शास्त्रीबुवांनी आपल्या कथालेखनातून हा सुसंस्कृतपणा व सौजन्य जागवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. सांस्कृतिविनाशाच्या होरपळीत पोळलेले मानवी मन जणू अशा प्रकारच्या संजीवक कथावाङ्मयाच्या प्रतीक्षेत होते. त्यांची सांस्कृतिक तहान शमविण्याचे कार्य त्यांच्या कथेने केले. 'भावबळ', 'पुत्रवती', 'वैशाखवणवा', 'अरत्र ना परत्र', 'धन आणि मन', 'मोरभटजी', 'जगावेगळे सासर' या काही त्यांच्या श्रेष्ठ कथा होत्या.

शास्त्रीबुवांची ही संस्कारकथा समाजाच्या सर्व अंगांनी मोठ्या आपुलकीने ह्रदयाशी कवटालली. कुटूंब आणि कुटूंबातील दर एक घटक - आई-बाप, नवरा-बायको, भाऊ-बहीण, माता-पिता, पुत्र-कन्या इथकेच नव्हे तर गाव नि समाज यांमधील, व्यक्तीव्यक्तींमधील स्नेहसंबंध, नातेसंबंध यांचे, लळा-जिव्हाळ्याचे, मायाममतेचे, कर्तव्यकठोरतेचे, कारूण्याचे ह्रद्य चित्रण त्यांनी आपल्या या कथालेखनातून केले. आपल्या या कथालेखनाद्वारे एकूणच समाजाला सांस्कृतिक उत्थानाला प्रेरित आणि सक्षम करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न, त्यांनी केलेला प्रत्ययास येतो आणि म्हणूनच सूत्ररुपाने त्यांच्या कथेच्या स्वरूपाविषयी सांगायचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, 'शास्त्रीबुवांची कथा म्हणजे सर्वार्थाने आगळ-वेगळा, अपूर्व असा एक 'कुटूंबसंस्कारकथाकोश' आहे. त्यांच्या भारतीय संस्कृतिकोशाचे दहा खंड आहेत. 'वेलविस्तारा'दी त्यांचे दहा कथासंग्रह म्हणजेदेखील त्यांच्या या 'कुटूंबसंस्कार कथाकोशा'चे दहा खंडच आहेत.

चटका लावना-या प्रसंगाद्वारे व्यक्तीचे मानस तसेच सत्यप्रवृत्ती व सद्भावनांचा त्यांवरील प्रभाव त्यांनी आपल्या कथांतून चित्रित केलेला आहे. सद्भावना व मांगल्य यांवरील वाचकांची, श्रोत्यांची व रसिकांची श्रध्दा बळावेल व अहर्निश वृद्धिंगत होत जाईल. असेच सरस-रमणीय प्रसंग रोचक ढंगात आणि पुराणिकाच्या भाषाशैलीत त्यांनी कथन केलेले आहेत. हरएक प्रसंगाच्या तळाशी लोकमांगल्याच्या पुरस्कारावरील त्यांची अढळ व बळकट निष्ठा असलेली जाणवते. त्यांची कथा वाचनीयतेपेक्षा श्रवणीय अधिक आहे. ते अभिजात पुराणिक असण्यातच याचे मर्म दडलेले आहे. आदित्यपुराणिक महर्षी व्यासांच्या 'स वाग विसर्गो जानघपिल्पवः' या वचनावर त्यांची प्रगाढ श्रध्दा आहे आणि म्हणूनच त्यांची कथा एका वेगळ्या अर्थाने पाहू

गेल्यास एक 'आधुनिक पुराणकथा' आहे. हेच तिचे योग्य मूल्यमापन ठरावे. पुराणांतरीचे हे 'संस्कारमूल्य' विचारात घेतल्याविना त्यांच्या कथेचे योग्य नि उचित मूल्यमापन करणे केवळ अशक्यप्राय गोष्ट होय. प्रा. दा. वि. कुलकर्णींनी त्यांच्या या कथेविषयी काढलेले उद्‌गार म्हणूनच महत्त्वाचे वाटतात. ते लिहितात, "शास्त्रीबुवांनी आपल्या सर्वच कथांतून माणुसकीच्या मूल्यांचा पूरस्कार केलेला दिसतो. त्याची दृष्ट वाटणारी पात्रे देखील शेवटी सत्यप्रवृत्तीला शरण आलेली दिसतात आणि या सर्वांचे कारण म्हणजे स्वतः लेखकाचाच मानुसकिवरील प्रगाढ विश्वास!"[१] या संदर्भात ते पुढे म्हणतात की, 'जुने कुलाचार, जुन्या रीतीभाती आणि संस्कृतीची व माणुसकिची सनातन अंगे डोळ्यांसमोर अस्तंगत होत असली तरी त्यांचे अस्तित्व शास्त्रीबुवांच्या कथेने मोठ्या घरगुती व लोभस स्वरूपात टिकवून ठेवले आहे. मानवी सद्‌गुणांची पूजा निःशंक मनाने केली.

शास्त्रीबुवांच्या कथेच्यासंदर्भात अनेक अभ्यासकांनी अनेकविध मते नोंदविलेली पहावयास मिळतात. 'कुणाला त्यांच्या कथेत नवकथेच्या पायरव ऐकू येतो तर कुणी तिच अंतर्भाव ग्रांमीण कथेत करून मोकळे होतात. कुणाला ती प्रादेशिक वाटते. तर आणखी कुणाला तीच्यातील प्रादेशिकता ही 'वृत्तीची प्रादेशिकता' असल्याचा साक्षात्कार होतो. परंतु ही मते साक्षेपी वातत नाहीत. याचे कारण असे की एक तर शात्रीबुवांची बरिचशी कथा ही नवकथेच्या नंतरची निर्मिती आहे."[२] त्यामुळे त्यातून नवकथेच्या नंतरची निर्मिती आहे. त्यामुळे त्यातून नवकथेचे पदरव ऐकू येतो वा तो जुन्या व नव्याच्या सीमेवरची असल्याचे मानणे सर्वस्वी चूक ठरते. त्यांच्या कथेत "वृत्तीची प्रादेशिकता" पाहणा-याचाही बराच घोटाळा झालेला दिसून येतो. कारण त्यांच्या विषयीच्या "वृत्तीची प्रादेशिकता" या शब्दप्रयोगामागील प्रादेशिकतेचे जे प्रयोजन आहे ते 'गोमंतकीय' आहे. परंतु त्यांच्या कथेत 'वृत्तीची प्रादेशिकता' असलीच तर ती 'पुणेरी' आहे. गोमंतकीय नव्हे. त्यांच्या कथेत भेटणारी ग्रामीणता देखील अशीच चकवा देणारी आहे. ती ग्रामीणतेची साडी चोळी-लेवून घेते. (उदा.घररिघी) परंतु आहे नागरीच. त्यांची कथा 'प्रादेशिक' नसून 'नागरी' वळणाची आहे. सुखवस्तू मध्यम वर्गीय ब्राहमणी कुटूंब हाच तिचा आधार आहे.

त्यांनी कथा लिहिल्या त्या कोणत्याही प्रदेशाचे सामाजिक संस्कृतिक चित्र रेखाटण्यासाठी नव्हे वा मानवी मनाच्या विश्लेषणासाठी नव्हे. पुराणिकाच्या भूमिकेतून कुटूंबावर संस्कार करणे हेच तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. अशा कथांचा कोशच जणू त्यांनी निर्मिला. हा कथाकोश ही देखील मराठी सारस्वताला गोमंतकाने दिलेली एक अपूर्व भेट आहे असेच म्हणावे लागेल.

'पर्जन्यकुंड, या नावाच्या त्यांच्या संस्कृत कथेला प्रथम क्रमांकाचे बक्षिस 'न्युयार्क ट्रिब्युन'ने लावलेल्या जागतिक कथास्पर्धेत प्राप्त झालेले होते. पुढे तीच कथा त्यांनी मराठीत रुपांतरीत केली (पर्जन्यकुंड) या कथेवर नंतर बाळ कोल्हटकरांनी 'दुरीतांचे तिमिर जावो' हे नाटकही लिहिले. शास्त्रीबुवांच्या कथालेखनावर संस्कृत विदग्ध वाङमयाचा, पुराणकथांचा तसेच मराठीतील वि. स. खांडेकर व य. गो. जोशी या कथाकारांच्या कथालेखनाचा प्रभाव जाणवतो. परंतु या प्रभावामुळे त्यांचे कथालेखन झाकोळून न जाता ते अधिक खुलते हे विशेष.

त्यांच्या कथालेखनाविषयी डॉ. अ. ना.देशपांडे लिहितात,'गोमंतकाच्या परिसरात विहरणा-या महादेवशास्त्र्यांच्या कथामोहनीकडे पाहिले म्हणजे असे वाटते की, तिच्या प्रत्येक अंगविक्षेपातून जणू सोज्वळ ओसंडत आहे. त्यांच्या कथा वाचताना असे वाटते की, आपण गोमंतकीय मुलाखत येथील चालीरितीना अनुसरून वागणा-या सृष्टदृष्ट व्यक्तींची सुखदुःखे प्रत्यक्षच पहात आहोत!"[३] ही सुखदुःखे गाढ सहानुभूतीने संस्कृती साहित्य व संतवाङमय या उभयविध शब्दसृष्टीने सुसंस्कारित झालेल्या आपल्या रसाळ आणि प्रसादपूर्ण वाणीने महादेवशास्त्रींनी आपल्या कथांतून रेखाटली आहेत.

त्यांच्या कथांची कथानके प्रामुख्याने स्त्रीकेंद्रीत आहेत. 'विराणी' मधील वहिनी, 'माहेरचे मूळ' मधील 'जया', अरत्र ना परत्र' मधील 'उमा', 'मानिनी' मधील 'ताई', 'घररिघी' मधील 'जया', चिमाया सर्व स्त्रियाच आहेत. या सत्प्रवृत्त व स्वच्छीत स्त्रियांच्या वाट्याला निर्दय उपेक्षा व छळच आलेला आहे. हा छळ ही उपेक्षा त्या मूकपणे सोसतात. क्वचितच एखादी वहिनी, जया, लाडी असह्या झाल्यावर प्रतिकारास सरसावताना दिसून येतात. मात्र लेखकाची त्यांच्याविषयीची उत्कट सहानुभूती प्रत्ययास आल्याविना राहत नाही. त्यांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रण जिवंत व रसरशीत असले तरी ते एकांगी व एकारलेले आहे. त्यांच्या कथेतील प्रमुख पात्रे ही म्हणून ठीक असली तरी ती 'माणसे' वाटत नाहीत. त्यांच्या जीवनात आणि कथा लेखनात चैतन्य मासिकाला अनन्य साधारण असे स्थान आहे.

पं. महादेवशास्त्री जोशी हे लक्ष्मणराव सरदेसाईंचे समकालीन कथाकार. त्यांनी १९३५ च्या सुमारास कथालेखनाला प्रारंभ केला. त्यांच्या बहुतांशी कथा या मध्यमवर्गीय कौटूंबिक कथा आहेत. गोमंतकातील सत्तरीतील ब्राह्मणवर्ग व त्यांच्या कौटूंबिक व्यथा-वेदना हा त्यांच्या कथांचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांनी नवकथेच्या काळात कथालेखनाला सुरवात केलेली असली, तरी ते नवकथेपासून जाणीवपूर्वक अलिप्त राहिलेले दिसतात. ते स्वतःला प्रादेशिक कथाकार मानीत नाहीत. त्यांची कथा समकालीन गोमंतकिय कथाकार सुखटणकर, सरदेसाई व बोरकरांहुन वेगळी असल्याची जाणवते. पं. महादेवशास्त्रींचे कथालेखन प्रामुख्याने गोव्याच्या मुक्तिपूर्व काळात झालेले आहे. त्यांच्या ;कांचनाची निरांजन' हा निवडक कथांचा संग्रह १९६९ मध्ये प्रसिध्द झाला. १९६२ च्या सुमारास त्यांचे भारतीय संस्कृतिकोशनिर्मितीकडे लक्ष दिल्यामुळे गोवामुक्तीनंतरच्या कालखंडात त्यांचा एकही नवीन कथासंग्रह प्रसिध्द झालेला नाही. प्रभावी व्यक्तिचित्रण हे त्यांच्या कथांचे वैशिष्ट्ये, प्रादेशिकता आणि कुटुंबचित्रे यांचा गुणसंगम शास्त्रीबुवांच्या कथेत आढळतो. गोवामुक्तीपूर्वीचा कथेचा कालखंड त्यांच्या कथेत प्रभावी, अस्सलपणे आलेला आहे. तसेच गोमंतकीय समजजीवन व प्रादेशिकता ही वैशिट्ये कथेत दिसून येतात. पं. महादेवशास्त्री यांच्या कथांची कथानके प्रामुख्याने स्त्रीकेंद्रीत आहेत. पुराणिकांच्या भूमिकेतून कुटूंबावर संस्कार करणे हेच तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. प्रभावी व्यक्तिचित्रण, साधी सोपी भाषा आणि प्रादेशिकता यामुळे शास्त्रीबुवांची कथा वाचनीय झाली आहे.

संदर्भः-

१) मराठी कथाः स्वरूप आणि आस्वाद; प्रा. दा. वि. कुलकर्णी, स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन पुणे १९७६
२) गोमंतकीय मराठी वाङमयचा इतिहास, खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी प्रकाशन, गोवा.
३) आधुनिक मराठी वाङमयचा इतिहास, भाग दुसरा; अ. ना. देशपांडे; व्हीनस प्रकाशन, पुणे आ.दु. १९७९